

UWAGI O METODOLOGII BADAŃ PODMIOTOWEGO ASPEKTU RELIGII

1. Aktualność zagadnienia

Religioznawstwo współczesne rozwija się dość nierównomiernie. Pewne jego dziedziny, jak np. socjologia religii uprawiane są bardzo dynamicznie, z dużym rozmachem, inne zaś, jak psychologia religii mimo znacznych wysiłków nie mogą się wykazać równie szybkim tempem rozwoju. Powiększa się istniejące od lat rozwarcie pomiędzy nauką o zewnętrznych przejawach religii a wiedzą naukową o jej podmiotowej, subiektywnej stronie. W tej ostatniej dziedzinie - dziedzinie z punktu widzenia badawczego bardzo złożonej i trudnej, religioznawstwo nie wypracowało dotąd - jak się wydaje - najwłaściwszej metody badawczej i ciągle zdradza oznaki pewnej nieporadności. Odkrywcze, ale przecież nieweryfikowalne spekulacje Schleiermache-ra czy Fromma nie są w stanie udzielić odpowiedzi naukowych na szeroki rejestr nasuwających się tu pytań. Przesadnych też nadziei pokładać nie można w psychologii religii, dyscyplinie legitymującej się wprawdzie przeszło 50-letnią tradycją i imponującym materiałem empirycznym, lecz metodologicznie niejednolitej, kontrowersyjnej; psychologii, która po okresie interesujących poszukiwań metodologicznych, prób doprecyzowania swego przedmiotu, samookreślenia się w religioznawstwie i pewnych osiągnięć poznawczych, zwłaszcza w swym murcie empirycznym, znalazła się w sytuacji znacznej dezintegracji wewnętrznej i pewnego kryzysu. Jest coś z paradoksu w religioznawstwie, skoro najstarszy bodaj jego kierunek zainteresowań tzn. refleksja nad zjawiskami religijności, bez wyświetlenia której nie osiąga się pełnego obrazu religii w nauce - wykazuje wyraźne opóźnienie poznawcze w porównaniu z historycznie późniejszym opisem zewnętrznych, intersubiektywnych i zobiektywizowanych przejawów religii. Pozostaje to oczywiście w ścisłym związku z ciągle trudną i metodologicznie nieuporządkowaną sytuacją, w której znajduje się ta część nauki antropologicz-

nej, której zadaniem jest badanie podmiotowej sfery zjawisk i procesów. Przykład: znana fascynacja dla ujęć ilościowometrycznych we współczesnej psychologii rozumiana być może nie tylko jako wyraz modnej absolutyzacji możliwości tego skądinąd cennego ale przecie dość ograniczonego i jednostronnego kierunku badań, lecz również - sądzić można - jako ujawnienie w postawie badawczej dużych trudności, które następcza jakościowa analiza podmiotowej sfery zjawisk i - co za tym idzie - ucieczki od tego kierunku pracy. Tymczasem kierunek ten podyktowany jest pilną potrzebą poznawczą, zarówno z punktu widzenia wielostronnego rozwoju nauk o człowieku, jak i wymogów współczesnego i perspektywicznego życia społecznego. Zadania tego nie można już dzisiaj pomijać w pracy badawczej albo uwzględniać, jak w ostatnich dziesięcioleciach, marginalnie. Równocześnie nie można podejmować go w oparciu o tradycyjne, w wielu wypadkach pseudonaukowe metody i środki badawcze. Wymaga ono nowoczesnych założeń metodologicznych i technik badawczych. Potrzeba ta najmocniej zarysowuje się w niektórych szczegółowych dyscyplinach psychologii, takich np. jak psychologia osobowości, psychologia moralności, psychologia sztuki, twórczości, itp. Wyraźnie - co chciałbym szczególnie mocno zaakcentować - potrzeba ta daje znać o sobie na gruncie religioznawstwa marksistowskiego. Bogałe już w tradycje religioznawstwo marksistowskie, legitymujące się dużymi i uznanymi osiągnięciami na kilku odcinkach badawczych, np. na odcinku ogólnej teorii religii, historii religii, religioznawstwa porównawczego, etnografii i etnologii, a ostatnio także socjologii religii odczuwa coraz dotkliwiej braki, czy po prostu zaniedbania w pracy badawczej w zakresie podmiotowych mechanizmów, uwarunkowań i przejawów religii. Dotychczasowe próby ujęć tej problematyki, podejmowane sporadycznie na terenie różnych dyscyplin religioznawczych, zwłaszcza etnologii i etnografii, warsztatowo niewyodrębnione, wykorzystujące różne, nie dość jednak wyspecjalizowane metody i środki poznania, stają się już ewidentnie niewystarczające. Religioznawstwo marksistowskie znalazło się w takim momencie swego rozwoju, w którym pilnym zadaniem staje się uruchomienie u samodzielnie działających a równocześnie na szeroką skalę zaplanowanych badań nad podmiotową stroną światopoglądu i religii. Pogląd ten nasuwa m. in. sytuacja w radzieckim i polskim religioznawstwie. Wyrażany jest on zresztą *expressis verbis* przez niektórych jego przedstawicieli¹. Przemawiają za nim poza racjami naukowymi także poważne względy społeczne: potrzeby ruchu laicyzacyjnego w krajach socjalistycznych, wymogi trafnego i skutecznego działania na rzecz przeobrażeń w postawie i świadomości społeczeństwa w kierunku świeckości i naukowości, potrzeba wykorzystywania w tym

¹Por. m. in. wypowiedzi w pracach: K. K. Piatonow: *Psichologija religii*. Moskwa 1967; I. H. Burina: *Woznikowienije i razwitiije burżuaznoj psichologii religii*, w: *Woprosy Naucznoego Ateizma*, 1968, s. 253-282.

działaniu gruntownej wiedzy o immanentnych mechanizmach i uwarunkowaniach światopoglądu jednostek i przeciwstawiania się tą rzetelną wiedzą w tym zakresie instytucjom teologicznym od lat badających systematycznie i precyzyjnie omawianą dziedzinę i spożytkowujących wyniki badań dla własnych celów ideologicznych i światopoglądowych². Część nasuwających się zadań poznawczych mogłaby podjąć psychologiczna dyscyplina marksistowskiego religioznawstwa - oparta o właściwe założenia metodologiczne, nowoczesny warsztat badawczy i ściśle ukierunkowana. Chodzi o ukształtowaną dotąd w pełni marksistowską psychologię światopoglądu, albo - biorąc rzecz w węższym zakresie - o marksistowską psychologię człowieka religijnego.

Dojrzały warunki dla wzbogacenia marksistowskiego religioznawstwa o tę niezbędną dyscyplinę. Można założyć, że wysiłki podjęte w tym kierunku miałyby dużą szansę powodzenia. Nie idzie już tylko o faktycznie nie wykorzystane w takim nachyleniu badawczym ogólnometodologiczne i filozoficzne możliwości tkwiące potencjalnie w metodzie dialektycznej i zasadach materializmu historycznego i o z pozoru banalną a w gruncie rzeczy mogącą korzystnie ważyć na badaniach w tym zakresie okoliczność, jaką jest nieskrępowany religijnie klimat kultury marksistowskiej. Idzie również o dogodne przesłanki, jakie wytworzyły się dla tej orientacji badawczej w niektórych naukach szczegółowych, zwłaszcza psychologicznych i socjologicznych. Poza tym do wykorzystania krytycznego pozostaje aktualny dorobek pozamarksistowskiej psychologii religii w postaci bogatego materiału empirycznego, szerokiego zestawu rozbudowanych technik badawczych i rozległego wachlarza kategorii. Jakimś punktem wsparcia mogłyby być tu również wspomniane próby badań nad podmiotowym aspektem religii podejmowane w marksizmie na pozapsychologicznym gruncie: etnologicznym, etnograficznym, historiograficznym, filozoficznym³.

Na tym miejscu interesuje nas przede wszystkim możliwość usytuowania marksistowskiej psychologii człowieka religijnego w systemie nauk psychologicznych i religioznawczych i zestaw kategorii, który mógłby być punktem wyjścia dla siatki pojęciowej nowej dyscypliny.

²Warto może zwrócić uwagę na fakt, iż właśnie na gruncie teologii protestanckiej i w znacznym stopniu także teologii katolickiej rozwinęły się /m. in. w Polsce/ dynamiczne kierunki badań psychologicznych nad religią, wśród nich dyscyplina o wyraźnych zastosowaniach praktycznych, tzw. duszpasterska psychologia religii.

³O zakresie i charakterze tych prób na gruncie religioznawstwa radzieckiego orientuje m. in. mój artykuł: "Historia radzieckiego religioznawstwa a psychologia religii" Euhemer, 6/61/, 1967, s. 27-36.

2. Miejsce "psychologii człowieka religijnego" w strukturze nauk psychologicznych

Pod względem warsztatowym psychologia człowieka religijnego musi oczywiście sytuować się na terenie psychologii, ze względu zaś na przedmiot swych badań i wykorzystywane kategorie - zarówno w płaszczyźnie psychologii, jak i religioznawstwa. Chodzi o psychologię ujmowaną z pozycji materializmu dialektycznego, psychologię, która po przewyciężeniu niektórych krępujących jej rozwój tendencji /behawiorystycznej refleksologii, mechanistycznej reaktologii, uproszczonego historyzmu i socjologizmu/ wypracowałaby zespół fundamentalnych koncepcji ogólnoteoretycznych i metodologicznych zasad, korzystnie odbijających od biologistycznych i subiektywistycznych tendencji we współczesnej psychologii. Uwzględnianie w punkcie wyjścia nowej dyscypliny tych koncepcji i zasad stwarza szansę na uwolnienie się jej od wielu jednostronności i błędów metodologicznych pozamarksistowskich szkół i kierunków psychologii religii. Jedną z zasad omawianej psychologii jest dialektycznie pojęta zasada determinizmu⁴ /ujmowanie psychiki na tle związku człowieka ze światem zewnętrznym i uwzględnianie uwarunkowania zjawisk psychicznych przez zespół współdziałających czynników zewnętrznych i wewnętrznych, z przyznaniem, że determinanty zewnętrzne działają zawsze pośrednio poprzez czynniki wewnętrzne⁵. Konsekwencją tej zasady jest przedstawianie czynności psychicznych jako odruchowej aktywności mózgu, przy dostrzeżeniu w niej zarówno procesu odbicia zjawisk rzeczywistości, jak i instrumentu regulacji ludzkiego działania. Dalszymi charakterystycznymi zasadami owej psychologii są: zasada jedności psychofizycznej /jedności czynnika psychicznego zarówno z podłożem organicznym, którego jest specyficzną funkcją, jak i z przedmiotem aktów psychicznych, który się w nich odzwierciedla/; zasada rozwoju psychiki jako swoistego wykładnika ewolucji organizmów; zasada historyzmu w odniesieniu do procesu kształtowania się świadomości w toku rozwoju społeczno-dziejowego; zasada wieloaspektowości psychiki: współwystępowanie aspektu gnoseologicznego /psychika jako poznanie świata, jego odzwierciedlenie/, aspektu antologicznego /psychika jako czynność mózgu/, aspektu "idealnego" /efekty końcowe czynności psychicznych obiektywizowane w postaci obrazów, pojęć i idei przedmiotu, włączane w system społecznie wypracowanej wiedzy i światopoglądu; będące wtórnym przedmiotem poznania

⁴ Mam tu głównie na myśli system współczesnej psychologii radzieckiej, zwłaszcza interesującą fazę w jego rozwoju, datującą się od połowy lat pięćdziesiątych.

⁵ Por. m. in. S. L. Rubinstein. Myślenie i drogi jego poznania. Warszawa 1962.

i obiektem uczuć/; zasada jedności psychiki i działania /właściwości psychiki przejawiają się w działaniu a równocześnie dokonują się w nim/; zasada konkretności przedmiotu /ujmowanie zjawisk psychicznych w związku z konkretnymi jednostkami ludzkimi i grupami społecznymi, w konkretnych sytuacjach historycznych, społecznych, życiowych, w kontekście określonych rodzajów zachowań typów działań i dążeń/. Powyższe zasady wsparte niektórymi szczegółowymi teoriami psychologii np. teorią odruchów warunkowych, teorią uczuć i supozycji, teorią rozwoju psychicznego człowieka, itp. stwarzają możliwość naukowego postawienia problematyki psychologii człowieka religijnego i rewizji jednostronności i błędów metodologicznych w dotychczasowych badaniach w tym zakresie. Umożliwiają one - oczym świadczą podjęte już próby badawcze - właściwy kierunek interpretacji religijności, uchwycenie złożoności jej funkcji i uwarunkowań, pozwalają na właściwe rozumienie charakteru dynamizmów religiotwórczych i czynników wpływających na proces obumierania postaw religijnych, dostarczają przesłanek dla przezwyciężenia szeregu pseudonaukowych stanowisk w psychologii religii, np. poglądu o wrodzoności czynnika religijnego, jakościowej jego odrębności w strukturze zjawisk psychicznych, trwałej konstytutywności w psychice człowieka, ponadhistoryczności itp. Koncepcje teoretyczne i metodologiczne wypracowane na gruncie nowoczesnej marksistowskiej psychologii pozwalają przede wszystkim na właściwe rozumienie przedmiotu psychologii człowieka religijnego i - co za tym idzie - na prawidłowe określenie jej miejsca w rodzinie nauk psychologicznych. Bezspornym w ich świetle staje się to, że przedmiotem tym - wbrew zresztą sugestii wpływającej z dotychczasowej nazwy "psychologia religii" nie jest ani sfera transcendentu/ co zresztą potwierdza większość psychologów religii /ani też jakiś tajemniczy czynnik religijny w strukturze osobowości człowieka. Za przedmiot ten natomiast uznać należy "normalną" psychikę jednostki lub wspólnotę psychiczną zbiorowości w historycznie i społecznie określonym kontekście życia religijnego, ściślej - właściwości psychiczne konkretnych jednostek i ugrupowań społecznych będące wynikiem oddziaływań religii jako zjawiska specyficznie społecznego; właściwości zmiany postawy psychicznej w warunkach nacisku określonych form religijnych: doktrynalnych, wyobrażeniowych, obrzędowych i innych, stanowiących pośredni lub bezpośredni, umysłowy lub instytucjonalny przejaw zmistyfikowanego pojmowania rzeczywistości i organizacji namiastkowego zaspokajania określonej sfery ludzkich potrzeb, dążeń i pragnień. Mówiąc nieć inaczey- przedmiotem psychologii człowieka religijnego są wielorakie: emocjonalne, wolicjonalne, intelektualne, osobowościowe, behavioralne i inne aspekty psychiki człowieka podległego oddziaływaniom różnych układów czynników religijnych. Przedmiotem jej nie są treści religijne, lecz reakcje na nie w psychice człowieka religijnie żywotnego.

Dlatego też odpowiedniejszą nazwą dla dziedziny badawczej, która zajmuje się, czy powinna zajmować tą stroną psychiki człowieka byłaby, jeżeli warto podjąć spór terminologiczny, zamiast nazwy tradycyjnej "psychologia religii" wprowadzona przez nas nazwa "psychologia człowieka religijnego", lub "psychologia człowieka religijnie wierzącego", albo też "psychologia osobowości i zbiorowości religijnej", czy inne bardziej doprecyzowane, ale w zarysowanym kierunku idące określenia⁶.

Do specyficznych właściwości osobowości i zachowania człowieka ulegającego sferze czynników religijnych zaliczyć m. in. można: uczucie religijnie zabarwione, religijny sposób ujmowania świata, wyobraźnię religijną, modlitwę, stany mistyczne i ekstatyczne i inne cechy i zachowania religijne. Stąd za szczegółowe działy psychologii człowieka religijnego uznać by można psychologię uczuć religijnych, psychologię religijnej interpretacji rzeczywistości, psychologią wyobraźni religijnej, psychologię modlitwy, psychologię stanów mistycznych i ekstatycznych itp. Odrębną dyscypliną byłaby tu nauka o podmiotowych źródłach religii jako zjawiska społecznego, wtórnie oddziałującego na psychikę i osobowość człowieka wierzącego a także nauka o czynnikach osłabiających lub redukujących podmiotowe mechanizmy religiotwórcze i uodporniających psychikę na zewnętrzne wpływy i oddziaływania zjawisk religijnych społecznie funkcjonujących⁷.

Powyższe rozumienie przedmiotu psychologii człowieka religijnego i wewnętrznej jej specjalizacji rzutuje wyraźnie na usytuowanie tej dyscypliny w systemie nauk psychologicznych. Rodzaj zjawisk psychicznych znajdujących się w kręgu jej zainteresowania stawia ją po części w obszarze psychologii ogólnej i bezpośrednio przybliża do takich działów badawczych z tą gałęzią psychologii związanych jak psychologia uczuć, psychologia procesów poznawczych, psychologia działania, psychologia rozwojowa, psychologia osobowości. Charakter stymulatorów zjawisk badanych, warunki i okoliczności, w którym ujmuje się ich zachodzenie oraz cele, w jakich podejmuje się badania wiążą psychologię człowieka religijnego z psychologią społeczną i niektórymi stosowanymi działami psychologii, jak psychologią wychowawczą, psychologią propagandy, psychologią kliniczną, itp. Tak więc psychologia człowieka religijnego zazębiać mogłaby się przedmiotem swych badań o psychologię ogólną /teoretyczną/ i rozwojową z jednej strony i o

⁶Z krytycznym stosunkiem do nazwy /nie mówiąc o stosunku do samej dyscypliny/ "psychologia religii" spotkać się m. in. można w religioznawstwie radzieckim. /N. P. Andrianow, P. A. Łopatkin, W. W. Pawliuk, I. H. Bukina i inni/, a także wśród wielu reprezentantów psychologii w krajach zachodnich.

⁷W oparciu o podobne rozróżnienia prowadzone były badania ujęte w pracach: K. K. Płatonow: *Psichologija religii*, wyd. cyt.; N. P. Andrianow, P. A. Łopatkin, W. W. Pawliuk: *Osobiennosti sowremennogo religioznogo soznanija*, Moskwa 1966.

psychologię społeczną oraz niektóre dyscypliny psychologii stosowanej z drugiej⁸. Odrębność kontekstu w którym ujmuje ona procesy i zjawiska psychologiczne /sfera oddziałań religii jako zjawiska społecznego na świadomość i osobowość jednostek, dziedzina wtórnej, religijnie określonej aktywności psychicznej tychże jednostek/, określony zakres i specyfika tych procesów i zjawisk, a w związku z tym potrzeba wypracowania odpowiednich do ich obszaru i swoistości technik i metod badawczych /nie zawsze do zaczerpnięcia z innych dyscyplin psychologicznych/ przemawiają za koniecznością warsztatowego wyodrębnienia omawianej specjalności w nauce psychologicznej /jest to zresztą faktem częściowo dokonanym/, przy równoczesnej ścisłej jej korelacji z szeregiem rozwiniętych działów psychologii. Ale szereg istotnych względów przemawia również za korelacją psychologii człowieka religijnego z naukami pozapsychologicznymi, zwłaszcza religioznawczymi. Truizmem będzie twierdzenie, że nie może być ona prawidłowo i efektywnie uprawiana bez współdziałania właściwie z całym religioznawstwem, zarówno teoretycznym jak i empirycznym. Bez pogłębionej i uściślonej wiedzy o obiektywnej stronie religii i o warunkach społecznego jej funkcjonowania nie można oczywiście kształtować wiarogodnej wiedzy o specyficznych odzwierciedleniach tego zjawiska w psychice człowieka. Szczególnie przydatne dla rozważanej tu dziedziny mogą być, jak praktyka badawcza poucza, niektóre kierunki empirycznych badań w religioznawstwie, takie np. jak socjologia religii, etnologia i etnografia religii, tzw. badania terenowe itp.

3. Porządek kategorii

Niemale też znaczenie dla nowo formułowanej dyscypliny psychologiczno-religioznawczej może mieć wypracowanie odpowiedniej, do specyficznych zadań badawczych i założeń ogólnometodologicznych dostosowanej, skali kategorii, podstawowej aparatury pojęciowej i ustalenie właściwej jej konotacji. To, co zastajemy w tym zakresie w poszczególnych kierunkach i orientacjach tzw. "psychologii religii" budzi poważne zastrzeżenia i nie może być przyjęte mechanicznie i uznane za punkt wyjścia bez weryfikacji i krytycznej analizy. Trudne do przyjęcia w wielu wypadkach są zresztą same założenia ogólnoteoretyczne, podług których aparatura pojęciowa tych kierunków jest budowana /np. założenia teoretyczne psychoanalizy czy psychologii konfesjonalnej/. Ale, oczywiście, nie można też

⁸Wykorzystujemy tu podział dyscyplin psychologicznych według Prof. Szewczuka. Por. W. Szewczuk: Psychologia. Warszawa 1962, T. I, s. 161.

odnieć się nihilistycznie do niewątpliwie poważnego dorobku pojęciowego pozamarksistowskiej psychologii religii i nie docenić jego przydatności w badaniach organizowanych w płaszczyźnie marksistowskiej nauki o religii. Idzie więc o pozytywną, a zarazem w pełni krytyczną weryfikację istniejącej siatki pojęciowej, weryfikację przeprowadzoną według nowych kryteriów, czyli - w tym wypadku - według nowo wprowadzonych w omawianą sferę badań założeń i zasad ogólnoteoretycznych i metodologicznych. Idzie przy tym o siatkę pojęciową krytycznie czerpaną nie tylko z "psychologii religii", ale także z szeregu innych dziedzin naukowych /psychologii ogólnej, społecznej, psychologii osobowości, psychiatrii, socjologii religii, etnologii, etnografii, antropologii filozoficznej itp./. Oczywiście jest rzeczą, że kryteria te winny być określone wymogami ogólnymi marksistowskiej metodologii nauk społecznych, a w szczególności jasnym, w pełni wyklarowanym i - jak to podkreślano wyżej - zasadniczo odmiennym od dotychczasowych stanowisk poglądem co do charakteru, istoty i specyfiki nowo kształtującej się dyscypliny społecznej i religioznawczej. Zwróćmy tu jeszcze raz uwagę na założenia wyjściowe w rozumieniu przedmiotu omawianej nauki. Ułatwi to w jakimś stopniu wyrobienie wstępnego poglądu na aparaturę pojęciową, która w jej obszarze może być stosowana. Otóż przedmiotem omawianej dziedziny jest, jak wyjaśnialiśmy wyżej - z jednej strony - rozległa skala cech i właściwości postawy psychicznej jednostek lub zbiorowości ludzkich, kształtująca się - w określonym kontekście społecznym i historycznym - pod wpływem oddziałań na psychikę zobiektywizowanych i zmiennych struktur treści religijnych i pozareligijnych, oraz - z drugiej - zespół mechanizmów psychologicznych działających w określonych warunkach podmiotowych i zewnętrznych religiotwórczo, wytwarzających składniki świadomości religijnej. Przedmiotem tym nie jest natomiast - jak podkreślano - ani sfera transcendentu, ani też jakaś arbitralnie założona, rzekomo autonomiczna i specyficznie religijna strona psychiki człowieka, która byłaby integralnym komponentem życia psychicznego jednostki we wszelkich warunkach i okolicznościach jej egzystencji /np. "instynkt religijności"/. Głównym zadaniem poznawczym psychologii człowieka religijnego byłoby ukazywanie i badanie prawidłowości obiektywnych zachodzących w obydwu specyficznych i relatywnych płaszczyznach dynamiki psychicznej jednostek i zbiorowości oraz opis warunków powstawania i wygasania owej dynamiki. Ze względu na kierunek badań i funkcje poznawcze określać się ona będzie jako dyscyplina ściśle antropologiczna o charakterze psychologiczno-społecznym. Kontekstem wyjściowym, podstawową płaszczyzną działalności badawczej nie jest dla niej - w przeciwieństwie do licznych kierunków dotychczasowej psychologii religii - sfera wyodrębnionych zjawisk psychicznych autonomicznego podmiotu, cienka i arbitralnie dobrana warstwa

psychiki jednostki abstrakcyjnie na ogół traktowanej, tzn. mniej lub bardziej oderwanej ze swego środowiska i splotu konkretnych uwarunkowań życiowych i kulturowych. Specyfiką jej nie jest to, jak zwykle się sądzić, iż ma ona do czynienia ze swoiście religijnymi treściami psychicznymi człowieka /istnienia takich treści psychologia współczesna po prostu nie potwierdza/, lecz właśnie to, iż traktuje ona, czy traktować winna o specyficznych ale względnych: miejscem, czasem i środowiskiem określonych relacjach, oddziaływaniach zachodzących na linii: podmiot - przedmiot, psychika - świat zewnętrzny /rozumiany głównie jako społeczeństwo/; relacjach rodzących i kształtujących lub redukujących elementy podstawy i świadomości religijnej. /Odmiennym modelem naukowym w stosunku do psychologii człowieka religijnego mogłaby być psychologia człowieka areligijnego/.

A więc chodzi o pewien zakres relacji intersubiektywnych, społecznych, częściowo także przyrodniczych i ich odpowiedników w procesach psychicznych, swoiście, tzn. w interesującym nas wypadku religijnie określających osobowość i świadomość człowieka, wytwarzających w nim charakterystyczne postawy, nastawienia, uczucia, przeżycia zwane religijnymi. Niezbędne jest tu prozumienie co do tego, że zjawiska te są jedynie swoistą i w pewnym sensie dewiacyjną odmianą naturalnych i powszechnych fenomenów psychicznych, opisywanych - w skali typowej - w psychologii ogólnej, że religijną konkretyzację i mentalizację /formę/, czy tzw. religijne "zabarwienie" uzyskują one jedynie w określonych warunkach społecznych, kulturowych i życiowych. Na przykład w pewnych historycznie znanych warunkach naturalne dążności człowieka do poprawy czy zmiany zastanej rzeczywistości społecznej lub naturalne skłonności do poznania i zrozumienia otaczającego świata przybierały nieuchronnie postać religijną. W pewnych warunkach sfera intelektualna, emocjonalna i popędowa człowieka uzyskiwała i uzyskuje z charakterystyczną regularnością religijne formy obiektywizacji i ekspresji. Nawet te zjawiska, jak np. "odrodzenie religijne", które uchodziły za wyłącznie religijne, współczesna nauka psychologiczna tłumaczy jako bardziej uniwersalne procesy psychiczne, a więc nie jako specyficznie religijne. /"Nawrócenie" czy "odrodzenie" religijne - rozumiane jako rodzaj kryzysowego przeżycia psychicznego, w którym nagle dochodzi do integracji psychicznej w przejściowo zaburzonej postawie psychicznej, zwłaszcza w sferze emocjonalnej, poprzez wyklarowanie określonego stosunku względem nowego systemu wartości, w omawianym wypadku - wartości religijnych, w innym zaś - w przypadku konwersji odwrotnej, zwróconej w kierunku pozareligijnym - w stosunku do wartości świeckich afirmowanych zamiast wartości religijnych/. Słowem, w omawianej dziedzinie badawczej winna zaistnieć świadomość tego, że - jak pisze A. Godin - "Życie psychiczne nie jest samo w sobie ani moralne, ani religijne, lecz

może być zaabsorbowane przez zaangażowanie, które przynajmniej subiektywnie nadaje mu sens religijny. Z obiektywnego punktu widzenia określenie "religijny" stosowane do zjawiska psychicznego, wydaje się być prawidłowo wytłumaczalne jedynie przez odniesienie, bądź do fenomenologii religii; bądź do zjawisk religijnych właściwych danej kulturze⁹. Powyższe ustalenia pozwalają na uwypuklenie wcześniej zaznaczonego poglądu na temat podstawowego kierunku badań w zakresie psychologicznego aspektu religii: wysiłek poznawczy winien być tu - jak się okazuje - zwrócony nie na wychwytywanie rzekomo specyficznie religijnych zjawisk psychicznych, oderwanych w warsztacie "psychologa religii" od konkretnej osobowości, konkretnej zbiorowości ludzkiej i konkretnego kontekstu społeczno-kulturowego i historycznego, ale winien być koncentrowany na badaniu tego zespołu czynników podmiotowych i zewnętrznych oraz mechanizmów psychicznych, które w określonych warunkach "zabarwiają" religijnie "normalne" zjawiska psychiczne i usposabiają religijnie z natury areligijną osobowość ludzką oraz na badaniu zachodzących w tej dziedzinie prawidłowości.

Takie to rozumienie modelu rozważanej dyscypliny i zjawisk przez nią badanych rzutuje dość jednoznacznie na zasady podporządkowania jej kategorii, implikuje nieuchylalne konsekwencje dla prób wypracowania, doboru i podporządkowania jej aparatury pojęciowej i pojmowania jej sensu. Nasuwa potrzebę uwzględniania m. in. takiej zasady wypracowania i doboru pojęć, która pozwalałaby na oznaczenie rzeczywistej natury psychicznej i społecznej badanych zjawisk, na uchwycenie wielostronne ich miejsca i roli zarówno w strukturze podmiotowej, jak i w strukturze zjawisk społecznych i kulturowych i zasady, która dawałaby przy tym możliwość ujmowania konkretnego badanych treści, tzn. w ścisłym powiązaniu z określoną osobowością czy zbiorowością ludzką na tle i w powiązaniu z historycznie określoną sytuacją społeczną, kulturową, egzystencjalną itp. W tym zakresie do wykorzystania pozostają ogólne kategorie innych, także pozapsychologicznych nauk społecznych, takie np. jak: "środowisko społeczne", "proces społeczny", "prawa społeczne", "stosunki społeczne", "rozwój społeczny", "świadomość społeczna", "działanie społeczne", "postawa społeczna", "przystosowanie społeczne", "nieprzystosowanie społeczne", "alienacja", "tradycja", "obyczajowość", "wychowanie", "potrzeby", "jednostka", "osobowość" itp. - idąc w kierunku pojęć zawężonych z zakresu teorii rozwoju społecznego, teorii świadomości społecznej, teorii kultury, filozoficznej teorii jednostki, osobowości i innych. Rzecz jasna, sięgnąć tu na-

⁹A. Godin: W sprawie testu obrazkowego psychologii religii: zagadnienia pomiarów i interpretacji, w: "Zagadnienie psychologii religii na XV Międzynarodowym Kongresie Psychologicznym w Erukseli /28 lipca - 3 sierpnia 1957 r./" Euhemer: Przegląd Religioznawczy nr 1, 1957, s. 116.

leży - co zresztą czyni się w dotychczasowej praktyce badań nad psychologicznym aspektem religii - do kategorii ogólnopsychologicznych niezbędnych do wstępnego opisanego osobowości i życia psychicznego, takich np. jak: "akt psychiczny", "treść aktu psychicznego", "proces psychiczny", "przeżycia psychiczne", "stan psychiczny", "postawa psychiczna", "czynność psychiczna", "myśl", "uczucie", "wola", "wyobrażenia", "nastawienie", "intencja", "popęd", "charakter", "temperament", "osobowość" itp. A także nawiązać trzeba do licznych kategorii z zakresu ogólnej teorii religii i socjologii religii w rodzaju: "religia indywidualna", "religia obiektywna", "subiektywna strona religii", "intersubiektywna strona religii", "psychologiczny aspekt religii", "treść religijna", "forma religijna", "typ religii", "funkcja religii", "uwarunkowanie religii" /społeczne, przyrodnicze, życiowe/, "czynniki religiotwórcze", "czynniki laicyzacji", "wartość religijna", "idea religijna", "jednostka religijna", "zbiorowość religijna", "kult religijny", "forma kultu religijnego", "instytucja religijna", "formy instytucji religijnych", "ideologia religijna", "doktryna religijna", "filozofia religijna", "moralność religijna", "etyka religijna", "sztuka religijna", "oddziaływanie religijne", "ruch religijny", "ruch antyreligijny", "indyferentyzm religijny", "ateizm" itp. Istotne znaczenie będą miały tu te kategorie, które pozwalają na rozgraniczenie badanego zjawiska od innych treści w obszarze religijnym, a które stanowią trzon podstawowej siatki pojęciowej dotychczasowych kierunków badań psychologicznych nad religią. Idzie tu o tego rodzaju pojęcia co: "religijność", "stan religijny", "przeżycie religijne", "postawa religijna", "doznanie religijne", "uczucie religijne", "wyobrażeniowość religijna", "akt wiary religijnej", "wybór religijny", "nastawienie religijne", "intencja religijna", "psychologiczny mechanizm postawy religijnej", "psychologiczny mechanizm wiary religijnej" itp.

Przedłużeniem powyższego rodzaju kategorii na poziomie zakresowo węższym, będą pojęcia oznaczające - w miarę precyzyjnie i rozłącznie - poszczególne odmiany zjawisk i procesów psychicznych religijnie zabarwionych, czy rodzaje czynników zewnętrznych wpływających na ureligijnienie lub uwolnienie od religii psychiki ludzkiej. W obecnym stanie badań nad psychologicznym aspektem religii w ramach kategorii z tego rodzaju gatunkowego i zakresowego da się wyróżnić szereg pojęć. Dalsze badania będą zapewne siatkę pojęć z tego szczebla sukcesywnie wzbogacać. Tytułem próby i przykładu wskażmy na niektóre zachodzące tu układy i możliwości. Weźmy dla przykładu pojęcie "postawy religijnej" oznaczające w przybliżeniu względnie trwałą predyspozycję odczuwania, myślenia i reagowania w określony, tzn. religijny sposób i konkretne momenty obiektywizacji tej predyspozycji. W zakresie tej kategorii wyróżnialne są pojęcia o węższym zna-

czeniu, wskazujące już na pewne odmiany, cechy i właściwości zjawiska de-sygnowanego, takie m. in. jak: "pobożność", "pietyzm", "asceza", "dewocja", "egzaltacja", "mistycyzm", "fanatyzm", "tolerancja", "nietolerancja" itp. /niemal wszystkie z nich odnoszą się również do zjawisk na gruncie poza-religijnym/. Inna kategoria: "przeżycie religijne", oznaczająca złożony i niejednorodny stan wewnętrzny z przewagą doznań emocjonalnych, wyobrażeniowo-fantazyjnych i wolicjonalnych /zwana też "doświadczeniem religijnym"/ implikuje z kolei tego rodzaju pojęcia, jak: "uczucie religijne", "objawienie", "ekstaza", "uniesienie mistyczne", "modlitwa", "wątpliwość religijna", "konflikt religijny", itp. Każde z wymienionych pojęć implikuje dalsze. I tak np. pojęcie "uczucie religijne" posiada takie m.in. komponenty: "uczucie lęku", "poczucie winy", "uczucie miłości", "uczucie szacunku", "uczucie pietyzmu", "poczucie bezpieczeństwa", "poczucie nadziei", "poczucie tożsamości" itp.

Poza zasadą, która pozwoliłaby na podporządkowanie pojęć psychologicznej dyscypliny religioznawstwa z punktu widzenia możliwości ujęcia, "wychycenie" specyficznej sfery zjawisk podmiotowo-społecznych, podległych jej jako przedmiot badań, decydującą tu rolę odegrać też może zasada, która umożliwi porządkowanie narzędzi intelektualnych niezbędnych dla właściwego wyimpretowania i zrozumienia wcześniej konceptualnie ujętych zjawisk. Funkcję taką spełniać mogą, jak się wydaje, trzy grupy pojęć:

- a/ pojęcie oznaczające zmienne i relatywne czynniki zewnętrzne, posiadające w określonych sytuacjach pośredni wpływ na kształtowanie się tzw. religijności;
- b/ pojęcia oznaczające czynniki podmiotowe stanowiące o procesie "ureligijnienia" niektórych aspektów życia psychicznego danej osobowości, w danych warunkach historyczno-czasowych i społeczno-egzystencjalnych;
- c/ pojęcia oznaczające odkryte już przez psychologię i inne nauki antropologiczne prawa i prawidłowości rządzące określonymi procesami psychicznymi i społecznymi i mające znaczenie dla wytłumaczenia determinant i mechanizmów religijności.

Przykładem pierwszej grupy pojęć mogą być następujące: "środowisko społeczne", "środowisko kulturowe", "przynależność klasowa", "więź społeczna", "wychowanie społeczne", "wychowanie szkolne", "wychowanie domowe", "instytucje społeczne", "warunki bytowe", "tradycja", "przynależność narodowa", "zaburzenia społeczne", "rewolucja", "wojna", "pokój", "pomysłność w życiu osobistym", "niepomysłność w życiu osobistym", "pogwałcenie interesów osobistych", "utrata bliskich", "bezradność", "oddziaływanie in-

nych osób", "autorytet innych", "wzorce osobowe", "sugestia", "ideologia", "filozofia", "nauka", "zależność od przyrody" itp.

Przykładem drugiej grupy pojęć mogą być: "wiek", "płeć", "cechy osobowości", "dojrzewanie psychiczne", "wykształcenie", "iloraz inteligencji", "zawód", "proces starzenia się", "proces regresji psychicznej", "choroba", "zaburzenia psychiczne", "doświadczenia życiowe", "temperament", "emocjonalność", "poczucie zagrożenia", "poczucie wyobcowania", "poczucie dysharmonii ze środowiskiem społecznym", "poczucie harmonii ze środowiskiem przyrodniczym", "poczucie osamotnienia", "konflikt wewnętrzny", "krytycyzm", "z wątpienie w uznawane wartości", "potrzeba afiliatywna", "potrzeba bezpieczeństwa", "potrzeba opiekuna", "potrzeba usensownienia życia", "potrzeba całościowego wytłumaczenia świata", "lęk przed śmiercią", "tęsknota za nieskończonością", "pragnienie rekompensaty zasadniczej" itp.

Przykładem trzeciej grupy pojęć mogą być: pojęcia oznaczające rodzaj i stopień zależności form świadomości człowieka od charakteru stosunków społecznych /w twórczości Marksa/ i pojęcia oznaczające mechanizm i uwarunkowanie procesu alienacji /w twórczości Hegla, Feuerbacha, Marksa/; pojęcia ukazujące zasadę zdeterminowania psychiki /w twórczości Pawłowa, Rubinsteina/, pojęcia ukazujące prawidłowość odruchu warunkowego /w pracach Pawłowa, Siechenowa/; pojęcia ukazujące prawidłowość zachodzącą w relacji: supozycje - wiara człowieka oświeconego /w pracach Witwickiego/; pojęcia ukazujące psychologiczną zasadę sprzeczności w postawie religijnej /Ginsbergowa/; pojęcia oznaczające prawidłowości mechanizmu psychozy religijnej /Błachowski/; pojęcia oznaczające rodzaje zależności między życiem podświadomym a wyobraźnią i postawą religijną /Freud/; pojęcia wskazujące na zależności między poczuciem dysharmonii ze środowiskiem a orientacją religijną /Fromm/ itp. Idzie tu o czynność myślowo porządkującą, stwarzającą możliwość konceptualnego uchwycenia w warsztacie badawczym tych praw naukowych, które są aktualnym i zweryfikowanym dorobkiem nauk społecznych, zwłaszcza psychologii, i które posiadają bezpośrednio lub pośrednio znaczenie dla naukowego podejścia do zagadnień religijności.

Powyższa propozycja dotycząca porządkowania pojęć w płaszczyźnie badawczego nowoczesnego odniesienia się do poruszonego zagadnienia - z konieczności ogólna, niepełna i dyskusyjna - nie pretenduje, rzecz jasna, do ukazania drogi do jakiegoś ukończonego i doskonałego modelu kategoryjnego w tym zakresie /zaprogramowanie takiego modelu wydaje się zresztą w szczegółach niemożliwe i zarazem niepotrzebne; będzie się on zmieniać i modyfikować wraz z rozwojem konkretnych badań/. Zadaniem naszej propozycji jest natomiast zaakcentowanie potrzeby uwzględnienia szerokiego i zróż-

nicowanego pola naukowego, skąd czerpane byłyby komponenty tego modelu wbrew partykularnym i metodologicznie niekorzystnym przyzwyczajeniom na gruncie tzw. "psychologii religii" oraz ukazanie potrzeby podejmowania w obecnej fazie rozwoju psychologicznego religioznawstwa wysiłku nad rekonstrukcją i rozwojem zastanej siatki pojęciowej, rekonstrukcją przeprowadzoną z punktu widzenia ogólnometodologicznych założeń badań marksistowskich i przy uwzględnieniu możliwie wyczerpujących rezultatów badawczych szeregu nauk społecznych, zwłaszcza psychologicznych.

4. Konkluzja

Zbierając wypowiedziane w powyższym eseju uwagi, można by stwierdzić, że sytuację na odcinku badań nad psychologicznym aspektem religii i światopoglądu, charakteryzują w chwili obecnej następujące momenty:

1. przerost ujmowania ilościowego i przedmiotowego na gruncie psychologii form świadomości indywidualnej, w tym świadomości religijnej i określanych nimi postaw jednostkowych, przy zachamowaniu rozwoju ujęć jakościowych, zatrzymanych nierzadko na poziomie klasycznej interpretacji filozoficznej;
2. zamęt metodologiczny i kryzys wewnętrzny tradycyjnej "psychologii religii", utrudniający lub wręcz uniemożliwiający dalszy postęp w dziedzinie skoordynowanego i prawidłowo ukierunkowanego wysiłku badań psychologicznych nad religią i światopoglądem na gruncie nauk psychologicznych;
3. wejście marksistowskich nauk o człowieku: filozofii człowieka, socjologii, etnologii, itp. w stadium rozwojowe, w którym potrzeby dalszego postępu poznawczego wymagają ukierunkowania badań także na dziedzinę zjawisk ściśle podmiotowych, subiektywnych;
4. faktyczne podejmowanie w ostatnich latach coraz liczniejszych prób badawczych zmierzających w tym kierunku i - jak zwykle u progu nowej dziedziny badawczej - rodzących potrzebę pogłębionej refleksji metodologicznej celem ustalenia zasad postępowania badawczego.

Zaistniała sytuacja skłania do postawienia na nowo pytania o metodę badań nad podmiotową stroną światopoglądu i religii i o charakter zjawisk w tym zakresie występujących. Aktualnym ponownie staje się pytanie o założenia wyjściowe metodologii badań na tym odcinku, w związku z szerszymi zakresami badań w naukach społecznych; pytanie o narzędzia pojęciowe, do których sięgnąć należy w obecnej fazie badań, o sposób i techniki ujęć jakościowych, o zakres przedmiotu badań i jego specyfikę.

W wypowiedzi powyższej podjęto właśnie próbę ogólnego sformułowania tych problemów i wstępnego ustosunkowania się do niektórych z nich, zwłaszcza jeśli idzie o zagadnienie charakteru zjawisk oznaczonych pojęciem "religijność" i skali kategorii niezbędnych do prawidłowego ich ujmowania.

Postawiona roboczo teza, że religijność nie jest autonomicznym zjawiskiem psychicznym, tzn., że nie wykazuje ona cech wyodrębniających ją absolutnie od innych zjawisk podmiotowych, że powstaje i kształtuje się ona jedynie w określonych warunkach subiektywnych i zewnętrznych i pod wpływem określonej skali czynników społecznych i życiowych; że jest jedynie pewną odmianą życia wewnętrznego i aktywności człowieka, odmianą - dodajmy - historyczną i nie redukowaną wyłącznie do treści natury czysto psychologicznej - pociąga za sobą podstawowe konsekwencje metodologiczne: 1/ badania nad podmiotową stroną religii nie mogą być wyłączniedomeną religioznawstwa, niezbędne są próby uwzględnienia możliwości badań pewnych aspektów tego zjawiska w obszarze innych nauk społecznych; 2/ badania nad podmiotowym aspektem religii nie powinny i nie mogą być monopolizowane przez naukę psychologiczną, choćby najbardziej wyspecjalizowaną /jak zakłada się na gruncie tradycyjnej "psychologii religii"/, lecz należy szukać wsparcia dla warsztatowo wyodrębnionej dyscypliny psychologicznej w niektórych pozapsychologicznych kierunkach badawczych /m.in. na terenie pewnych działów socjologii, etnografii, historiografii, filozofii/; 3/ w badaniach nad subiektywną stroną religii stosować należy szeroki i według zróżnicowanych kryteriów dobrany wachlarz kategorii, wykraczający znacznie poza psychologiczną siatkę pojęciową.

Zasygnalizowane przez nas problemy ogólnoteoretyczne i metodologiczne wymagają, rzecz jasna, dalszych studiów i precyzacji. Wymagają też szerszej i kompetentnej dyskusji. Dyskusji - w której zgodnie z intencją autora - wypowiedź powyższa mogłaby być może głosem wstępnym.

Jan Szmyd

SOME REMARKS CONCERNING THE METHODOLOGY OF THE SUBJECTIVE ASPECT OF RELIGION

The author of the paper discusses the current achievements in research under the psychological aspect of religious beliefs, critically evaluates a number of attitudes in the existing investigation in this field, especially concerning non-Marxist psychology, and proposes, from the Marxist point of view, his own conceptions of so-called psychology of religion, the methods of investigation in this domain, the basic system of notions as well as relations between the study of the psychological aspects of religion and other branches of religious studies and social sciences.

Ян Шмид

ЗАМЕЧАНИЯ О МЕТОДОЛОГИИ СУБЪЕКТИВНОГО АСПЕКТА РЕЛИГИИ.

Автор обсуждает актуальное положение в области исследований психологического аспекта религии, критически оценивает ряд методологических принципов в существующих разработках этого вопроса, прежде всего с точки зрения внемарксистской психологии, а также выдвигает, с марксистской позиции, определенную концепцию понимания предмета так называемой психологии религии, исследовательских методов в этой области, основной системы понятий, связи учения о психологической стороне религии с другими отраслями науки о религии и общественными науками.